

idrak

Dini Arařtırmalar Dergisi / Journal of Religious Studies
Cilt/Volume-2 • Sayı/Issue-1 • Haziran 2022

Cilt | Volume: 2 • Sayı | Issue: 1

15 Haziran | June 15, 2022

Elmalılı'nın Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Takvâ Kavramı

The Concept of Taqwâ in Elmalılı's Exegetical Work of Hak Dini Kur'an Dili

Yakup Özübek

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim dalı, Tefsir, Ankara/Türkiye.

Graduate Student., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Studies, Tafsir, Ankara/Turkey.

yakup.ozubek@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-2049-6440

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Arařtırma Makalesi | Research Article

Geliř Tarihi | Date Received: 26 Mart | March 2022

Kabul Tarihi | Date Accepted: 19 Mayıs | May 2022

Yayın Tarihi | Date Published: 15 Haziran | June 2022

Atf | Cite as

Özübek, Yakup. "Elmalılı'nın Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Takvâ Kavramı". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (Haziran 2022), 165-191.

İntihal | Plagiarism

Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımları ile taranmuştur. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir.

This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

Telif | Copyright ©

idrak'te yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir.
The copyrights of articles published in *idrak* belong to their authors.

Published by Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Giresun University Faculty of Islamic Sciences, 28200, Giresun, Türkiye.

Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* Tefsirinde Takvâ Kavramı

Öz

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942), Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşamış, toplumun kodlarına yabancı olmayan çok yönlü bir ilim, fikir ve siyaset adamıdır. Hayatın her alanına dokunan aktif bir din anlayışına sahip olan Elmalılı, Allah-insan ilişkisinin sosyal hayata yansımalarını derinlemesine irdelemiş, bu bağın kuvvet derecesini "takvâ" ile izah etmeye çalışmıştır. Genel anlamda "Allah'ın korumasına girmek veya bu himayeyi sağlayacak davranışlar bütünü" olarak isimlendirilen "takvâ" kavramı, Kur'an'ın temel konularından biridir. Bu kavram Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli eserinde de kendisine özel bir yer bulmuştur. Yerli kültürü ve İslâmî kimliği dışlayan Batılılaşma düşüncesinin revaçta olduğu, batıya sığınmanın tek çare olarak algılandığı bir dönemde, "eskimeyen mânanın yeni dilde vücut bulduğu" bu değerli eser; yalnız Allah'a sığınmak, O'nun korumasını talep etmek gibi bir anlam döngüsüne sahip olan takvâ kavramını farklı bir bakış açısıyla sunmaktadır. Bu makalede Kur'an'ın iki yüz elli sekiz ayetine temas eden "takvâ" kavramı, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiri esas alınarak Elmalılı'nun penceresinden incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Takvâ.

The Concept of Taqwâ in Elmalılı's Exegetical Work of *Hak Dini Kur'an Dili*

Abstract

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, who lived in the last period of the Ottoman Empire and the early years of the Republic, is a versatile scholar, intellectual and politician, also he is familiar with the codes of society. Elmalılı, who has an active understanding of religion that touches every aspect of life, deeply examined the reflections of the Allah-human relationship on social life and tried to explain the strength of this bond with "taqwâ". The concept of "taqwâ", which is generally referred to as entering into the protection of Allah or the whole of behaviors that will provide this protection, is one of the main subjects of the Qur'ân. This concept has found a special place in Elmalılı's work called *Hak Dini Kur'an Dili*. In a period of time, the idea of Westernization which excludes indigenous culture and Islamic identity, was popular and seeking refuge in the west was perceived as the only solution, this valuable work, "The ageless meaning embodied in the new language"; presents the concept of taqwa, which has a meaning cycle such as taking refuge in Allah alone and demanding His protection, from a different perspective. In this article, the concept of "taqwâ", which touches on the two hundred and fifty-eight verses of the Qur'ân, will be examined from the perspective of Elmalılı in his book of *Hak Dini Kur'an Dili*.

Keywords: Tafsir, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Taqwâ.

Giriş

Allah Teâlâ, insanoğlunu değerli kılmış, bu değeri hissetmesi ve varlığını anlamlı kılacak davranışlar sergilemesi için onu maddi ve manevi nimetlerle donatmıştır. Bununla birlikte insana; iman-inkâr, hak-bâtıl, hidâyet-dalâlet, iyi-kötü, zulüm-adâlet, takvâ-fücûr gibi değer ölçütlerini ayırt edebilecek akli vermiş, buna ilaveten de elçiler ve kitaplar göndermek suretiyle hayrı ve şerri göstermiş, yanlış yoldan sakındırmış, doğru yolu tavsiye etmiştir.

İnsan Allah'a ibadet için yaratılmış ve başıboş bırakılmamıştır. Bu denge içerisinde Rabbinin karşı önemli bir sorumluluğun altına girmiştir. Kulluk olarak ifade edilen bu sistem, çift yönlü tercihe dayalı bir yaşantının yansıması olarak karşımıza çıkar. Bunlardan biri, bâtil yani yanlış yol, diğeri ise hak yani doğru yoldur. İlâhî nizamda yanlış yol olarak şirk, inkâr, isyan, haddi aşmak, düşmanlık, günah, nifak, zulüm vb. şerhler; doğru yol olarak da iman, ibadet, şükür, dua, sabır, iyilik, adâlet vb. hayırlar zikredilmektedir.

Bu temel ilkeler; Allah'ın gönderdiği bütün kitaplarda mevcuttur. Selim akıl da bunu kabul etmektedir. Başta Hz. Muhammed (s.a.v.) olmak üzere bütün peygamberler de bu temel ilkeler doğrultusunda, insanları şerhlerden uzak tutmak, hayırlara yönlendirmek, bu vesileyle Allah'ın rızasına uygun yaşayan bireyler ve toplumlar oluşturmak için çalışmışlardır.

Allah Teâlâ'nın akıl, kitap ve peygamber vâsıtasıyla sakındırdığı şeylerden uzak durarak ve teşvik ettiği şeylere yönelerek hayat sürmek ise "takvâ sahibi" olmak demektir. Kur'an-ı Kerim'in henüz başı olan Bakara sûresinin ikinci âyetiyle başlayıp, hemen hemen sonu sayılabilecek olan Alak sûresinin on ikinci âyetinde son bulan ve çok geniş bir kullanım alanına sahip olan takvâ, Kur'an'ı Kerim'in temel kavramlarından biridir.

Kur'an'da takvâ ile ilgili olarak Lütfullah Cebeci'nin "Kur'an'a Göre Takvâ", Ayşe Öz'ün "Bir Davranış Biçimi Geliştirme Olarak İttika", Hatice Şahin'in "Kur'an'da Takvâ Kavramı" ve Yasemin Şahin'in "Din Eğitimi Açısından Kur'an-ı Kerim'e Göre Takvâ" isimli çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıca takvânın farklı yönlerine temas eden ismi-

ni burada zikredemediğimiz ilim adamlarının makale düzeyinde çalışmaları da söz konusudur. Ancak Elmalılı'nın takvâ kavramına bakışını yansıtan müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu makalede Cumhuriyet döneminin büyük mütefekkirlerinden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hayatı, ilmî kişiliği ve tefsiri hakkında genel bilgiler verildikten sonra, onun "takvâ" kavramına bakışı *Hak Dini Kur'an Dili* özelinde incelenecektir. Bununla birlikte görüşlerini tam olarak yansıtabilme adına meâl ve örnek kısımlarında Elmalılı'nın kaynak eserdeki tercihleri esas alınacaktır.

1. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

1.1. Hayatı ve Çocukluğu

Büyük müfessir Muhammed Hamdi Yazır, Haziran 1878'de Elmalı'da, ilmî geleneğe sahip bir ailede dünyaya geldi. Babası, Aydın'da medrese ilimlerini tahsil etmiş ve daha sonrasında Elmalı'ya yerleşmiş olan Numan Efendi'dir. Annesi, Elmalı'nın ilmî eşrafından Sarılarlı Mehmet Efendi'nin kızı Fatma Hanım'dır.¹ Müfessir, doğduğu yere nispetle Elmalılı namıyla meşhurdur. Yazır soyadını daha sonra almıştır. Hocasının isminin de Hamdi olması sebebiyle O'na "Büyük Hamdi" kendisine ise "Küçük Hamdi" denilmiştir.² Dört çocuğu olan Elmalılı 1942 yılının Mayıs ayında İstanbul'da vefat etmiştir. Sahra-ı Cedîd mezarlığında medfundur.³

1.2. Tahsili

Elmalılı eğitimine köyünde, babası Numan Efendinin nezaretinde başlamıştır. Sonrasında müderris Sofu İbrahim Efendi'nin ilim hal-kasına dâhil olmuş, bu sırada ilk ve orta öğretimini tamamlamıştır. İlme olan düşkünlüğü ve kıvrak zekâsı sebebiyle küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i hifz etmiştir. Dayısı vasıtasıyla 1895 yılında İstanbul'a gelmesi onun ilim hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Burada Küçük

1 Hüsrev Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: T.D.V., 1993), 318.

2 İshak Özgel, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 19 (Eylül 2012), 327-328.

3 İsmet Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır Ve Tefsirinin Özellikleri", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: T.D.V., 1993), 172.

Ayasofya Medresesi'ne yerleşmiş, aynı zamanda Beyazıt Camii'nde Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'nin derslerine devam etmiş ve ondan Arapça ve dinî ilimlerde icazet almıştır.⁴ Medreseyi bitirdikten sonra yapılan sınavda başarı göstermiş ve 1908 yılında Beyazıt Dersiâmı olmuştur. Ardından şimdiki ismi Hukuk Fakültesi olan Mekteb-i Nüvvâb'ı dereceyle bitirmiş, bir altın madalya ve beratla ödüllendirilmiştir. İyi bir medrese eğitimi alan Elmalılı, Arapçayı üst düzeyde bilmektedir. Fakat o, ilim dili olan Arapçayla yetinmemiş, şiir dili olarak kabul edilen Farsça'yı da öğrenmiştir.⁵ Tahsili sırasında matematik, felsefe, edebiyat gibi ilimlerle de ilgilenen âlim, Fransızca'yı da kendi kendine öğrenmiştir.⁶

1.3. Görevleri ve Siyasi Hayatı

Elmalılı, ilmî yönünün yanı sıra memuriyet ve siyaset alanında da aktif rol almış bir şahsiyettir. Beyazıt Medresesi'ndeki Dersiâmlık görevi iki yıl sürmüş, sonrasında 1877'de açılan ilk meclise Antalya milletvekili olarak girmiştir. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi için düzenlenen hal' fetvasını yazmış, bu fetvaya karşı olan fetva emini Nuri Efendi'yi razı etmiştir.⁷ İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile iyi ilişkiler kuran Elmalılı, bu cemiyetin ilmiye şubesine de üye olmuştur. Şeyhülislâmlık müessesesinin çeşitli kademelerinde görev almış ve bu kurumun bünyesinde bulunan Darü'l-Hikmeti'l-İslâmîye başkanlığı yapmıştır. 15 Eylül 1919'da Âyan Heyeti (senato veya üst kamara benzeri bir kurum) üyeliğine atanmış ve üç yıl Meclis-i A'yân üyeliği yapmıştır. Damat Ferit Paşa hükümetlerinde Evkaf Nâzirliği (vakıf görevlerinden sorumlu olan bakanlık) görevini yürütmüş ve bu esnada başarıları sebebiyle Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiştir. 1919 yılında siyasi olarak A'yân Heyeti üyeliğine getirilen Elmalılı, ilmi kariyer olarak da Süleymaniye Medresesi müderrisliğine yüksel-

4 Özgel, "Çalışmalar Bibliyografyası", 328.

5 Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: T.D.V, 1993), 6.

6 Ersöz, "Elmalılı Tefsiri ve Özellikleri", 170.

7 Abdülhamid'in hal' fetvasını yazan biri olarak öne çıkan Elmalılı'nın, Abdülhamid hakkındaki düşüncelerinin sonraki dönemlerde değiştiğine ve bu fetva ile ilgili pişmanlığına tanık oluruz. Onun "Hayatımdaki en büyük hata, Sultan Hamid'in hal'ine karışmamdır." sözü bu pişmanlığının tezahürüdür. Recep Çiğdem, "Elmalılı Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 429.

tilmiştir. Cumhuriyet'in ilanına kadar bu pâyeleri haiz olarak ilmî ve siyasi hayatını devam ettiren müellif, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte görev yaptığı kurumlar lağvedilince açığa kalmıştır.⁸

Şurası kayda değer ki Elmalılı milletvekilliği ve bakanlık seviyesinde aktif siyasette bulunmasına rağmen ilmî hayattan asla kopmamıştır. Bu sebeple "ilmiyye sınıfının nasiye-i pâki, medar-ı iftihar" iltifatıyla mecliste takdimi yapılmıştır. İstanbul Hükümeti ile ilişkileri sebebiyle İstiklal Mahkemeleri tarafından gıyaben idam cezası almış olsa da daha sonra çeşitli sebeplerden kırk günlük tutukluluk süresi sonrası beraat etmiştir. Bu aşamada toplumla ilişkisi iyice azalan Elmalılı, günlük ibadetleri için camiye gidip gelme dışında evinden hiç çıkmamış, maddi sıkıntı içinde hayatının geri kalan günlerini tamamlamıştır.⁹

1.4. İlmî Kişiliği

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, bir zekâ numunesi idi. İslâm düşüncesine ve İslâmî ilimlere yönelik bütüncül bir bakış açısına sahipti. Muhtemelen bu özelliği nedeniyle dikkatleri üzerine çekmiş, daha önce Kur'an ilimleri ve tefsirle ilgili özel bir çalışması olmamasına rağmen tefsir yazma görevi kendisine verilmiştir. O da bu işi layıkıyla yapmıştır.¹⁰

Elmalılı, Batılılaşma ve Batı'ya benzeyerek yükselme düşüncesini şiddetle reddetmiştir. Batılılaşmanın ümmet şuuruna zarar vereceğini, toplumsal vicdanın zedelenmesine sebep olabileceğini, fayda beklerken büyük felaketlerle karşılaşmanın kaçınılmaz olduğunu yazılarında ısrarla belirtmiştir. Ona göre İslâm ümmeti, içinde bulunduğu sıkıntılı dönemden yine kendi iç dinamikleriyle kurtulabilir. Batı'nın değerlerinden değil, ilim ve fenninden yararlanmak gerekir. Çünkü insanlar ancak İslâmî esaslara bağlı kalmakla mutlu olabilir. İnsanlık bir gün mutlaka İslâm'la yücecek ve İslâm daha iyi anlaşılıp uygulanacaktır.¹¹

8 Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/ 57.

9 Ersöz, "Elmalılı ve Tefsirinin Özellikleri", 170-171.

10 Asım Cüneyd Köksal – Murat Kaya, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 21.

11 Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır", 11/ 58.

Elmalılı'ya asıl ilmî pâyeyi kazandıran *Hak Dini Kur'an Dili* isimli meşhur tefsiridir. O, Kur'an-ı Kerîm'in herhangi bir dile bihakkin tercüme edilemeyeceği kanaatindedir. Tefsir ise zor olmakla birlikte, içerdiği manaların gerektiği şekilde keşfedilmesi, gerçek anlamlarının tam olarak ortaya koyulması, lafız-mana uyumunun sağlıklı yansıtılması ve metnin genel bağlamının dikkate alınması şartıyla mümkündür. Çünkü kastedilen asıl mana ile ikincil manalar ayırt edilmeden ifadenin genel kompozisyonu eksik kalabilir.¹²

Aşağıda *Hak Dini Kur'an Dili* isimli meşhur tefsiriyle ilgili bilgi verilecek olan Elmalılı'nın, Kur'an ilimleri dışında fıkıh, tasavvuf, felsefe ve kelâm ilimlerinde de otorite olduğu bilinmektedir. Şiir, mûsiki, hat sanatı gibi alanlarla da ilgili olan Elmalılı, bu geniş ilmî ve sanatsal yönüyle seçkin bir ilim adamı olduğunu ortaya koymaktadır.

Elmalılı ilim ehli tarafından da hayırla yâd edilen bir şahsiyettir. Ömer Nasuhi Bilmen'e göre o, gerçek bir âlim, sanatkâr ve mütefekkir. İlgisiz ve bakımsız bırakılan Osmanlı medreselerinin, insanlık âlemine ilim ve irfan nurunu taşımak için yetiştirdiği son âlimlerdendir. Onun varlığı, kadim Osmanlı medeniyetinin ve medreselerinin ne denli büyük âlimler ve mütefekkirler yetiştirmiş olduğunu ispatıdır. O selef ulemasının vârisidir, ancak ona vâris olabilecek kişilerin bulunmasının pek de mümkün olmadığı bir gerçektir. Bilmen, Elmalılı'nın yerinin asla doldurulamayacağını hayıflanarak ifade etmiş ve onu üzüntü ile yâd etmiştir.¹³

2. Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri ve Yazılış Süreci

Hak Dini Kur'an Dili, "eskimeyen mânanın, yeni dilde vücut bulduğu" kıymetli bir eserdir. İslâm ümmetinin geleneğiyle geleceğinin, dünü ile yarınının farklılaştırılmaya çalışıldığı, geçmişle bağının koparılmak istendiği bir dönemde yazılmış, "İslâm Çağrısı"nın yeni harflere bürünmüş hâlidir.

Elmalılı, Türkiye'de İslâm'ın, dolayısıyla Kur'an'ın gelişmeye engel olarak görüldüğü, İslâm'la iç içe doğan ve gelişen yerli kültürün ve tarihi kimliğin reddedildiği, gelişmenin ve ilerlemenin ancak Batı

¹² Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır", 11/ 58.

¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), 2/ 787.

örneğine uygun bir toplum ve devlet düzeni kurmakla sağlanabileceği düşüncesinin en hareketli ve en sıkıntılı döneminde yaşamış çok yönlü bir âlimdir. *Hak Dini Kur'an Dili* isimli eserini de bu çalkantılı dönemde, resmî talep üzere yazmıştır. İslâm'ın gelişmeye ve ilerlemeye engel olmadığı, Batılılaşma fikrinin İslâm'a, Müslümanlara ve dinî değerlere zarar verdiği, ümmet olma şuurunun diri tutulması gerektiği, kurtuluşun ancak bu değerlere sarılmakla gerçekleşeceği düşünce alt yapısı ile yazılan bu eser; bu süreçte yaşanan gelişmelerin İslâm üzerinde meydana getirdiği olumsuz duruma, tartışmalara, problem ve ihtiyaçlara Kur'an ve tefsiri açısından bir çözüm ve cevap bulma endişesi taşımaktadır.¹⁴

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti yıkılmış ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştu. Benimsediği zihniyet itibarıyla bu yeni yapılanma, köklü idari, siyasi ve kültürel değişiklikleri öngörüyordu.¹⁵ Bu yeni dönem birçok yeniliği de beraberinde getirdi. Medreselerin kapatılması ve din eğitiminde medreselerin alternatifi eğitim kurumlarının açılmamış olması bu alanda bir boşluk meydana getirmişti. Bu süreç ehliyetsiz kişilerce, daha çok ticari amaçlı dini eserler yazılmasına, yanlış ve tahriflerle dolu Kur'an tercümeleri telif edilmesine zemin hazırladı.¹⁶

Dinî alanda meydana gelen bu boşluğun daha fazla olumsuzluğa sebebiyet vermemesi, en azından Kur'an merkezli İslâmî kültürün millete kendi diliyle aktarılması gerekliliğini ortaya çıkardı. Bu ihtiyacın giderilmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde tartışılmış, uzun süren görüşmelerden sonra İslâm'ın temel kaynaklarının yeni dille neşrine karar verilmiş, Kur'an-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerin Türkçeye tercüme/tefsir/şerh edilmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı'na bütçe ayrılmıştı. Diyanet İşleri Başkanlığınca yapılan değerlendirmeler sonucunda tercümenin Mehmet Akif'e, tefsirin Elmalılı Muhammed Hamdi'ye, Sahîh-i Buhârî'nin tercüme ve şerhinin de Babanzâde Ahmed Naim'e

14 Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Şubat 2022).

15 İbrahim Hilmi Karşlı, "Çeviri Kuramları Açısından M. Hamdi YAZIR'ın Meal Yöntemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 232.

16 Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Diyanet İşleri Reisliği, 1936), 1/8.

yaptırılması kararlaştırıldı.¹⁷ Daha sonra Mehmet Akif, uhdesine aldığı meâl yazma işinden Kur'an'ın yerine namazda okutulacağı endişesi ile vazgeçmiş ve bu görev de Elmalılı'ya verilmiştir.

Elmalılı'ya bu görevlerin verilmesi TBMM'nin talebi sonucunda olduğundan, bir yönüyle resmi bir özellik taşımaktaydı. Ancak bu durum söz konusu eserin, ülkede yaygınlık kazanan yeni düşünce sisteminin temel tercihleri doğrultusunda, onları haklılaştıracak tarzda kaleme alındığı anlamına gelmemektedir. *Hak Dini Kur'an Dili* mukaddimesi incelendiğinde Elmalılı'nın da tıpkı Mehmet Akif gibi "Türkçe Kur'an" endişesini taşıdığı, yaşadığı dönemde uygulamaya konan, ibadetlerin Türkçe ile yapılması düşüncesinin karşısında yer aldığı görülmektedir.¹⁸

Yazar kitabın mukaddimesinde belirttiği üzere Kur'an'ın Türkçeye tam manası ile çeviri yapılamayacağından bahsetmiştir.¹⁹ Eserin yazımı için Türkiye Cumhuriyeti ile Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır arasında bir mukavele imzalanmıştır. Bu mukavelede tefsir ile ilgili şartlar şöyledir: öncelikli olarak âyet-i kerimelerin metni, altına meal, sonrasında ise tefsir ve izah kısmı yazılacaktır. Tefsir ve izah kısmında âyetler arasındaki münasebet, sebep-i nüzul ve kıraat hakkında bilgi verilecek, gerektiği yerde kelimeler ve dil bilgisi izahatı yapılacaktır. İtikatça Ehli Sünnet mezhebine, amelce de Hanefi mezhebine bağlı kalınması şartıyla; âyetin kapsadığı dini, şer'i, hukuki, içtimai ve ahlaki hükümler açıklanacak, âyetlerin işarette bulunduğu ilmi ve felsefi konularla ilgili bilgiler verilecek, özellikle tevhidi âyetler, ibret ve öğüt veren âyetler yeterince izah edilecek, konuyla ilgili olan İslâm tarihi olayları anlatılacaktır. Yabancı müelliflerin bilinçli ya da bilinçsiz olarak yapmış oldukları tahrifatlar görüldüğü takdirde izah edilecektir. Tefsirin başına ise Kur'an'ın hakikatini açıklayan ve Kur'an ile ilgili bazı önemli bilgilerin bulunduğu bir mukaddime yazılacaktır.²⁰

Elmalılı bu şartlara bağlı kalmış ve neticede ümmete mâl olmuş değerli bir eser meydana getirmiştir. Sekiz ciltten oluşmuş büyük

¹⁷ Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili".

¹⁸ Karşı, "Çeviri Kuramları Açısından M Hamdi Yazır'ın Meal Yöntemi", 232.

¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/15.

²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/15.

bir tefsir kitabı olan eserin fihristi de ayrıca bir cilt teşkil etmektedir. Diyanet İşleri Riyaseti bütçesinden sağlanan tahsisat ile on iki senede tamamlanmış ve 1935- 1939 yılları zarfında on bin adet basılmıştır.²¹

3. Takvâ Kavramı

3.1. Sözlük Anlamı

Takvâ kelimesi sözlükte “korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek” anlamlarındaki vikâye mastarından türemiştir. Yine kök birlikteliği olan ve “güçlü bir himayeye girerek korunmak, kendini koruma altına almak, korkup çekinmek anlamlarına gelen “ittikâ” mastarının isim şeklidir.²² V-k-y kökü ve türevleri Kur’ân-ı Kerîm’de altmış üç surede, iki yüz otuz yedi âyette, toplam iki yüz elli sekiz kez geçmektedir.²³

İttikâ kelimesinde “tehlikeye karşı bir şeyi başka bir şeyle koruma altına alma”²⁴ manası da bulunmaktadır. Burada korkulması gereken bir durum, korkması gereken bir şahıs ve bir savunma vasıtası bulunmalıdır. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Yarım hurmayla da olsa, kendinizi ateşten koruyun.”²⁵ hadisi bu üçlü döngüye işaret etmektedir. Yine Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Sizden biriniz yüzünü ateşten sakınsın.”²⁶ sözü, kişinin cehennem ateşi ile arasına ibadet ve sadaka kalkanı koymasıyla ateşten korunması anlamındadır. Dolayısıyla it-

21 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/787.

22 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kılânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 530; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseyinî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 10/396; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Şihâbüddîn Ebû Amr (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1998), 2/1830; Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1991), 2/ 20.

23 Mahmut Çanga, *Kur'anı Kerim Lüğati*, “İlavelerle Mu'cemü'l Müfrehes” (İstanbul: Timaş yayınları, 2005), 558; Lutfullah Cebeci, *Kur'an'a Göre Takvâ*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1991), 30.

24 Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luĶa* (Kâhire: Dâru İhyâ'i-Kütübî'l-Arabiyye, 1266), 6/131.

25 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Zekat”, 9,10; Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374/1955), “Zekat”, 62.

26 Buhârî, “Zekat”, 9.

tikâ veya takvâ dediğimiz bu durum bize, bir şey vasıtasıyla kendini savunma hâlini ifade etmektedir.²⁷

Takvâ kavramı korunma amaçlı tedbir almak anlamına da gelmektedir.²⁸ Hz. Ömer ile Übey b. Kâ'b arasında geçen şu konuşmada takvâ bu anlamda kullanılmıştır. Bir karşılaşmalarında Hz. Ömer'in takvânın ne anlama geldiğini sorması üzerine Übey b. Kâ'b, Hz. Ömer'e dikenli bir yola girip girmediğini sormuştur. Hz. Ömer, girdiğini, paçalarını sıvayarak kendini korumaya çalıştığını ifade edince Übey, "İşte bu tam da takvânın manasıdır." demiştir.²⁹

Takvâ kelimesi, İslâm öncesi Câhiliye döneminde hemen hemen bütün varyantlarıyla maddi anlamda bir tehlikeyi önlemek üzere koyulmuş, hayvan olsun insan olsun, dışarıdan gelecek bir tehlikeye karşı bir kimsenin kendini savunması ve koruması şeklinde anlaşılmıştır. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren ise Câhiliyedeki "maddi korunma" anlamını özünde barındırmakla beraber manevi ve dini bir anlama doğru kaymış, Mekke ve Medine dönemlerindeki muhatap kitlenin inanç durumuna göre bir anlam genişlemesine uğramıştır.³⁰

Neticede İslâm öncesi dönem ile İslâm sonrası dönem arasında korunma algısı farklılaşmış ve mânevîleşmiştir. Öncesinde gelmesinden endişe edilen fiziksel ve dünyevî bir tehlike iken, bu anlam kayması sonrası uhrevî ve sakınmayı gerektiren bir boyuta dönüşmüştür.³¹

3.2. Istilâhî Anlamı

27 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzur, *Lisânü'l-‘Arab*, thk. Muhammed Abdülvehhâb - Muhammed es-Sâdık el-'Ubeyd (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 17/378.

28 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahman (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003), 129.

29 Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfî, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1997), 1/40; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*, thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/114.

30 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Buhûs ve'd-Dirayeti'l-Arabiyye, 1980), 3/190.

31 Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.) 17-18; Mehmet Soysaldı, *Kur'an'ı Anlama Metodolojisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2001), 45.

İslâm öncesi dönemde tamamen dışardan gelebilecek maddi tehlikelerden korunmak anlamında kullanılan takvâ kelimesi, bünyesinde bulunan bu anlamı korumakla birlikte, İslâm vahyiyle şekillenerek manevi bir eğilimle yeni bir anlama kavuşmuştur. Takvâ, Kur'an'ın ihtiva ettiği temel kavramlardan biridir. Hattâ Kur'an'ın kapsamına giren bütün kavramların bir yönüyle temas ettiği şemsiye bir kavram olarak da değerlendirilebilir.³²

Takvâ veya takvâ sahibi anlamındaki müttakî kelimelerinin birçok tanımı yapılmıştır. Hasan el-Basrî, (öl. 110/728) takvâ sahibi kimseleri, Allah'ın yasaklarından kaçınan ve emirlerini yerine getiren kişiler olarak ifade etmektedir. İbn Abbas ise Allah'ın emirlerinden uzaklaştığı takdirde Allah'ın azabına uğrayacağını bilen ve bundan çekinen, Allah'ın emirlerini onaylayan ve Allah'ın rahmetini ümit eden kişiler olarak tanımlamaktadır.³³

Cürcânî (öl. 816/1413) takvânın, “Kişinin Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak cezalandırmasından sakınması, yaptığı veya yapmadığı şeyler sebebiyle uğrayacağı azaptan yine Allah'a itaat ederek sığınması” anlamına geldiğini belirtir. Takvâ ile ihlas kavramları arasında bağlantı kuran Cürcânî, itaatler konusunda takvâ denince ihlasın, günahlar konu olduğunda ise terk ve sakınmanın anlaşıldığını belirtir.³⁴

Bilmen (öl. 1971) takvâyı, “Allahtan korkmak, insanı günah ve mezellete düşürme riski barındıran şeylerden sakınmak, nefsi meşru dairede olmayan şeylerden vikaye ve sıyanet etmektir.” şeklinde tarif eder. Böyle davranarak uhdesine düşeni yerine getiren kişi ise müttakîdir.³⁵

32 Adil Bor, “Kur'an'da Takvânın Bireysel ve Toplumsal Boyutu”, *Diyanet İlmî Dergi*, 56/3 (Eylül 2020), 758.

33 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetu'r-Risâl, ts.), 13/232-233.

34 Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *Mû'cemu't-tâ'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşevî (Kahire: Dâru'l-Fazîle, ts.), 58.

35 Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an'ı Kerimin Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 1/15.

Ateş, Kur'an-ı Kerim'de takvânın üç boyutu olduğunu vurgulamaktadır.³⁶ Bunlardan ilki, şirk unsuru barındıran, inkâr ve nifak özelliği taşıyan şeylerden korunarak imana sarılmak;³⁷ ikincisi, büyük günahlara set çekerek, küçük günahlarda ısrarı terk ederek dinî görevleri yerine getirmek;³⁸ üçüncüsü ise kalbi meşgul ederek Allah'ı anmayı unutturan şeylerden temizleyip bütün varlığıyla Allah'a yönelmektir.³⁹

Bütün bu tariflerden anlaşılacağı gibi "takvâ", Allah'ın emirlerini yerine getirip yasaklarından uzak durmak, kalbi günah kirlerinden temizlemek, isyan etmeyip, itaat etmek, Allah'ı anmak, O'nun vermiş olduğu nimetlere karşı nankörlük etmeyip şükretmek, şirkten sakınmak, bid'atten kaçınmak, din konusunda bütün zararlı şeylerden sakınmak, mubah olsa bile faydasız olan şeylerle de fazla meşgul olmamaktır.

4. Elmalılı'da Takvâ Kavramı

Elmalılı'ya göre takvâ veya diğer adıyla ittikâ, vikâyeyi yani korunmayı kabul etmek, başka bir ifade ile vikâyeye girmektir. Vikâye ise aşırı koruma veya korunma hissidir. Karşılaşıldığında zarar ve eleme sebep olacak şeylerden sakınıp kendini iyice korumak demektir. O, yukarıda belirttiğimiz sözlük anlamlarını içerir şekilde, kendinden daha kuvvetli bulunduğu bir şeye sığınma isteğini ifade ederek takvâyı şöyle tanımlamaktadır; "*kuvvetli bir himayeye girerek korunmak, hâsılı kendini iyi sakınıp korumak, bunun gereği olarak korkmak, kaçınmak, sakınmak ve çekinmektir.*"⁴⁰ Elmalılı "korkmak, kaçınmak" derken sakınılması gereken tehlikeye, "korunmak" derken kişinin o anda yaşadığı psikolojik endişeye, "kuvvetli bir himaye" ifadesiyle de tehlikeyi bertaraf edebilecek bir güce işaret etmektedir. Dolayısıyla takvânın gerçekleştiği üçlü döngü Elmalılı'da da kendini göstermektedir.

Elmalılı ıstılâhî olarak takvâyı "*ahirette zarar verecek şeylerden emin olmak için insanın kendisini esirgemesi, Allah'a sığınarak O'ndan koruma*

36 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 1/99.

37 el-Fetih 48/26.

38 el-A'râf 7/96.

39 Âl-i İmrân 3/102.

40 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/72.

talep etmesi, gûnahtan uzak kalarak sevaplara sarılması"⁴¹ olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada hakiki takvânın iki itibara sahip olduğunu belirten Elmalılı, bunların hakiki haşyet yani Allah'tan gerektiği şekilde korkma duygusu ve muhabbet yani gerçek sevgi olduğunu söyler. Bununla birlikte hakiki haşyet ve muhabbet duygusunun yalnız olumsuz ve soyut bir sakınma olmadığını da ısrarla ifade eder.⁴²

Elmalılı'ya göre en etkili ve en sağlam koruma ancak Allah'ın korumasıdır. İnsanın koruması ise ne şimdiye tamamen hâkim olup acı ve zararları defedebilir, ne de geleceğe dair bir endişeye hâkim olabilir. O yüzden hakiki korunma, ancak Allah'ın himayesine girmekle gerçekleşir. Rahmân isminin tecellisiyle birlikte yaratılışın bir gereği olarak bütün insanlar Allah'ın korumasından tabii ve zorunlu bir şekilde mutlaka istifade ederler ama Rahîm isminin tecellisi ile beraber insanların tercihleri sonucunda bu korunmayı istemeleri, dinî yaşantıya ve Allah'tan gerektiği şekilde korkma hissine bağlıdır. Dolayısıyla müellifin takvâ tanımındaki "kuvvetli bir himaye" ile kastının Allah'ın koruması olduğu ve özelde müttakîleri kapsadığı böylece ortaya çıkmaktadır.⁴³

Elmalılı takvâyı ahiret için bir hazırlık olarak görmektedir. "*Ey o bütün iman edenler! Hep Allah'a korunun ve baksın bir nefis yarın için ne takdim etmiş, hem Allah'tan korkun, çünkü Allah her ne yaparsanız şüphesiz habîrdir.*"⁴⁴ âyetinde takvânın dünya ve ahiret dengesine işaret eden tespitlerde bulunmuştur. Ona göre takvâ sahibi bir mü'min kıyamet sonrasında Allah'ın korumasını kazanabilecek amellere dünyada sınıksız sarılmalıdır. Allah'tan gerektiği şekilde sakınmalı; nifaktan, küfürden, zulümden ve şeytanın kötü âkıbete düşürmesinden uzak durmalıdır. Her işinde Allah'ın emir ve nehyini tutarak azabından emin olmalıdır. Yarın yani kıyamet için ne hazırlamış olduğuna bakmalı, hesap sorulmadan önce nefisini muhasebeye çekip kendi hesabına nazar etmelidir. Elmalılı âyetteki "yarın" ifadesini aşırı yakınlık olarak anlamış ve iki manayı ön plana çıkarmıştır. Birincisi yarının bugüne dünden daha yakın olmasıdır ve sanki yarın kıyamet kopa-

41 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/72.

42 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/72.

43 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/72.

44 el-Haşr 59/18.

çak endişesiyle takvâya sarılmaktır. İkincisi ise bugün, teklif zamanı dünya; yarın ise ceza ve mükâfat zamanı ahirettir. Her iki anlamda da öne çıkan mana kıyametin çok yaklaşmış olduğudur. Elmalılı ayette emir formatında iki kez geçen "Allah'tan korkun!" ifadesinin ilkini Allah sevgisiyle, ikincisini Allah korkusuyla ilişkilendirmiştir. Yani buradaki mana Allah'a karşı duyulan sevginin emirlerle, Allah korkusunun ise yasaklarla irtibatıdır. Dolayısıyla sevgi emredilene yönlendirirken, korku yasaklardan uzak durmayı sağlamaktadır.⁴⁵

Yüce Allah yukarıdaki ayette "takvâlı olmayı", devam eden ayette ise "Allah'ı unutup da Allah'ın da kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmamayı"⁴⁶ emretmiştir. Elmalılı bu iki emir arasındaki insicam hakkında tefsirinde özel bir izahatta bulunur. Ona göre Allah'ı unutan kimseler; Ondan korkmayan, yardım dilemeyen ve hukukunu tanımayan kimselerdir. Bu eğilimleri sebebiyle Allah da onlara kim olduklarını, varlık sebeplerini ve benliklerini unutturmuştur. Sarhoş gibi ne yaptıklarını bilmeyen, insanlık hukukunu çiğneyen, yarın için herhangi bir hazırlık derdi olmayan zelil kimselere dönüştürmüştür. Bu bir yönüyle dünyalık bir zillet gibi algılsa da ahiret hayatına etki eden yönüyle düşünüldüğünde ebedî bir hayal kırıklığının başlangıcıdır. Bir kimsenin, insan varlığının en önemli ayırıcı unsuru olan şuur nimetini kavrayamamış olması aynı zamanda fitratının da bozulmuş olduğunun kanıtıdır. Fıtrat ise insanı insan yapan yegâne değerdir. İnsanın kendini hissetmesi ve tanınması fitrî olduğundan, ayette bunlardan gafil olanları uyarı mahiyetinde "unutma" ifadesi tercih edilmiştir. İşte kendi benliklerini bile unutacak kadar alçalanlar asla mü'minlerin benzemeyeceği kimselerdir.⁴⁷

Sonraki ayet⁴⁸ ise yukarıda zikri geçen iki insan tipinin, yani takvâlı olanla olmayanın, Allah'ın emir ve yasaklarına uyararak korunanlarla, Allah'ı unutup da Allah'ın da kendilerini unutturduğu ve ahirette korumasız kalacak olan kimselerin eşit olmadığını ifade etmektedir. Elmalılı'ya göre Allah'ı bırakıp da günaha dalmış fâsikler cehennemlik, takvâ ehli olan müttakî kullar ise cennetliktir. Bu iki grup ise

45 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/170,171.

46 el-Haşr 59/19.

47 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/171.

48 el-Haşr 59/20.

asla denk değildir. Ebedî huzura erecek olan sadece cennet ehlidir. Mü'minler, Allah'ın razı olduğu toplulukla birlikte anılmak için takvâya sarılmalıdır. Ayrıca "her dünü her yeni günü" için fırsat bilmeli, Allah'ı anarak yarınına hazırlanmalı, Onu unutup da kendilerine yazık edenler gibi olmamalıdır.⁴⁹

Elmalılı'ya göre takvâ ile ilgili önemli kavramlardan biri de hayâdır. Takvâ-hayâ ilişkisini ilginç bir örnekleme yoluyla gösteren "Ey Âdemoğulları, size çirkin yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise indirdik. Hayırlı olan, takvâ elbisesidir. İşte bu(nlar), Allah'ın ayetlerindedir, belki düşünüp öğüt alırlar."⁵⁰ âyetidir. Elmalılı'ya göre Hz. Âdem ve Havvâ cennette saklı ve gizli bir şekilde dururlarken, ayıp yerlerinin açılması sebebiyle yeryüzüne inmişlerdir. Aynı şekilde insanoglu da anne rahminde saklı ve gizli bulunurken doğumla birlikte dünyaya çıplak halde gelirler. Sonrasında ayıp yerlerini örtmek ve süslenmek maksadıyla elbiseye kavuşur, korunmaya, örtünmeye ve hatta güzelleşme ve süslenmeye imkân bulurlar. Bununla birlikte utanma duygusu ve Allah korkusuyla giyilen, insanı maddi ve manevi ayıptan, çirkinlikten ve tehlikeden koruyan takvâ elbisesi diğerine nazaran daha hayırlıdır.⁵¹ Burada takvâ elbisesi dolaylı yönden günah ve kusurları perdeleyen, kötü duyguları örten, edep ve hayâ ile ruhu bezeyen bir erdem olarak takdim edilmiştir. Çünkü takvâ duygusuna sahip olanlar, hayâlı olmayı bir fazilet kabul edenler, her ne durumda olurlarsa olsunlar aynı Hz. Âdem ve Havvâ'da olduğu gibi iffetlerini muhafaza ederler.

Elmalılı takvânın zıttı olarak fücûr kavramına da değinmiştir. Ona göre fücûr; haktan ayrılmak, hak yolunu yarıp nizamından çıkmaktır. Yalan söylemek, zina etmek gibi edepsizlik ve günah içerikli davranışlar da fücûr olarak isimlendirilir. Bunun zıttı olarak takvâ ise, benliği arındırmanın, Allah'ın vikâyesinde fenalıktan emin olmanın adıdır. Kısaca akıbeti ilahî korunmayla sonuçlanan fiillerdir. Fücûr; zemm ve nehyî, takvâ; medh ve emri ihata etmektedir. Dolayısıyla fücûr yasaklanan, takvâ ise emredilen şeydir. Elmalılı "Sonra da ona

49 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/171.

50 el-A'râf 7/26.

51 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/100-102.

bozukluğunu ve korunmasını ilham eyleyene (yemin olsun)."⁵² âyetinde fücûr ve takvânın ilham edilmesini, bir nefse fücûrdan uzak durmasını ve ondan korunmasını, fücûrun nefse zarar ve bozukluk; takvânın nefse fayda ve iyilik olduğunu, günah ve kötülük barındıran şeylerden sakınmayı, takvâyı kapsayan iyilikleri yapmayı ilham etmekte olduğunu söyler. Şüphesiz Allah her nefse, iyilikle kâr etme, kötülükle zarar etme duygusu vermiştir. Bunun birisi sonuç olarak kayıp, diğeri ise muvaffakiyettir. Bu sebeple insan zarardan kaçınır, kâra atılır. Böylece kendi nefsinin Allah'ın korumasına bırakmış olur.⁵³

Tevekkül sahibi olduklarını iddia ederek hazırlıksız hac yolculuğuna çıkan ve diğer insanlara yük olan Yemenli hacılara hitaben "*Azık edinin.*" buyrulması, ardından da "*Kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır.*"⁵⁴ denmesi takvâyâ ayrı bir anlam katmaktadır. Bu âyet takvânın, istenilen şeylerin en özeli olduğuna vurgu yapar. Elmalılı'ya göre insanın bütün yolculukları için azık lazımdır. Bunların insan için en iyi ve faydalı olanı ise ahiret azığı olan takvâdır.⁵⁵

Elmalılı'ya göre Allahtan hakkıyla korkmak anlamındaki "hak takvâ", takvâ derecelerinin en üstünüdür. Hak takvânın iki manası vardır. Bunlardan ilki büyük peygamberlerden başkasının ve hatta onların bile ulaşamayacağı bir mertebedir ki Elmalılı tarafından her açıdan Allah'a itaat etmek, daima zikir üzere bulunup ve her durumda şükredip hiçbir nankörlüğe düşmemek şeklinde ifade edilir. İlâhî şân ve büyüklüğe layık olmayı beyan eden bu âyet nazil olduğunda Ashâb-ı Kirâm'ın bu takvâ derecesine ulaşma çabasıyla çok ibadet ettikleri ve bu sebeple ayaklarının şiştiği, yoğun ibadet sonucu alınlarının derilerinin soyulduğu, bunun üzerine de "*Gücünüzün yettiği kadar Allah'tan korkun.*"⁵⁶ emrinin inmiş olduğu rivâyet edilmiştir. Hak takvânın ikinci manası ise Allah için gücü nispetinde gayret etmek ve bu konuda hiç kimsenin kınamasından çekinmemektir. Kendi menfaatlerine ters düşmesi yahut yakınlarının aleyhine olması durumunda dahî doğruluktan ayrılmamaktır. Elmalılı, "*Gücünüzün yettiği kadar Allah'tan korkun!*" emrinin, bu ikinci manayı açıklamakta

52 eş-Şems 91/8.

53 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/234-236.

54 el-Bakara 2/251.

55 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/251.

56 et-Teğâbün, 64/16.

olduğunu söyler. Ona göre Müslüman olarak ölebilmek, Allah'tan hakkıyla korkmaya ve her şeyden önce Allah'ın ipine toptan ve sınıksız sarılmaya bağlıdır. Allah'ın kudreti toplumla beraberdir. Önce kalplerin, sonra fiillerin birleşmesi hak dinin esaslarından ve bütün iman ehli, tek cümlede yani tevhitte fiillerini birbirlerine sıkıca bağlamadıkça Allah'a kavuşamazlar.⁵⁷

5. Elmalılı'da Takvâ Dereceleri

Hak Dini Kur'an Dili tefsirinde Kur'an'da takvâ kavramının, üç kademe olarak zikredildiğini ifade eden Elmalılı'nın takvâ kavramını bir derecelendirmeye tâbi tuttuğu görülür. Takvâ kavramı ve türevlerinin geçtiği birçok âyette geniş açıklamalar yapan müellif, aşağıda sunmaya çalıştığımız şekliyle bir takvâ sistemi oluşturmuştur. Elmalılı'nın belki de takvâ ile ilgili en geniş izahatlar da bulunduğu âyetler, içkinin haram kılınmasıyla bağlantılı olanlardır. Sahabe-i Kirâmın takvâsına işaret eden bu âyetler, Elmalılı'nın düşüncesinde bir takvâ ölçütüdür.

Bilindiği gibi içkinin haram kılınması belirli bir periyod dâhilinde olmuştur. Bu konudaki vahiy süreci dört ayeti kapsar. İlk olarak Mekke'de, "*Hurma bahçelerinin ve üzüm bağlarının meyvelerinden de, hem bir sarhoşluk verici şey çıkarırsınız, hem de bir güzel rızık.*"⁵⁸ âyeti inmişti. Bu aşamada müslümanların içki içmelerine Hz. Peygamber ses çıkarmazdı. Medine dönemine gelindiğinde başta Hz. Ömer ve Muâz b. Cebel olmak üzere bazı sahâbîlerin, akli giderip malı telef ettiği gerekçesiyle içki hakkında Hz. Peygambere müracaat etmeleri sonucunda "*Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür.*"⁵⁹ âyeti nâzil oldu. Bu âyette yasaklık net olmakla birlikte caiz olma ihtimalini de barındırdığından hemen terk edenler olduğu gibi, henüz terk etmeyenler de oldu. Sonra içkinin bir namaz esnasında olumsuz davranışlara sebep olması üzerine, "*Ey iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın.*"⁶⁰ âyeti indi. Bu silsile âyetler içkinin zararını ve hükmî boyutunu derece derece netleştirirken, içki kullanımı

57 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/61, 62.

58 Nahl, 16/67.

59 Bakara, 2/219.

60 Nisa, 4/43.

da aynı oranda azalmaya devam etti. Ancak tamamen sonlanmadı. Nihayet bir içki ortamında tartışma, kavga ve yaralama olayı vuku bulunca son aşama olarak kesin haramlık bildiren “*Ey iman edenler! İçki, kumar, putlar ve fal okları hep şeytanın işinden olan murdar bir şeydir. O halde ondan kaçın ki kurtuluşa eresiniz. İçki ile kumarda şeytan sırf aranızda düşmanlık ve kin düşürmeyi ve sizi Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan alıkoymayı ister. Artık vazgeçiyorsunuz değil mi?*”⁶¹ âyetleri nâzil oldu. Böylece haramlık periyodu tamamlandı.⁶²

Elmalılı'ya göre bu süreçte sahâbenin takındığı tavır takvânın en güzel örneklerindedir. Şöyle ki; Hz. Ömer zikredilen son âyetleri işitince, “Geri dönmek üzere vazgeçtik ya Rabbî!” demiştir. Ayrıca “Parmağımı şaraba sokmuş olsam, onu keser atardım.” diyerek Allah'ın emrine karşı nasıl bir davranış içinde olduğunu göstermiştir. Hz. Ali ise “bir damla içki düşen deniz kuruyup orada otlar bitse hayvanlarımı otlatmazdım.” diyerek bir teslimiyet ve takvâ örneği sergilemiştir. İşte Hz. Ali ve Hz. Ömer'in tepkisini takvâ ile ilişkilendiren Elmalılı, bu iki örnek üzerinden Hz. Peygamberin arkadaşlarının ne derece büyük bir iman ve takvâ üzere bulduklarını hayranlıkla ifade etmektedir.⁶³

Elmalılı içkinin haram kılınması aşamasını ve bu esnada sahabenin takındığı takvâ ve teslimiyet örneklerini bu şekilde anlattıktan sonra yine aynı ayetlerin devamı niteliğinde olan ve takvâ derecelerini toplu olarak kapsayan âyete geçiş yapmıştır. Rivâyete göre, içkinin haram kılınması sürecini tamamlayan âyet nazil olunca, Sahabe-i Kirâm Hz. Peygamber'e daha önce içki içmiş olup o halde ölen yakınlarının durumunun ahirette ne olacağını sormaları üzerine şu âyet nazil olmuştur: “*İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlara, günahlardan sakındıkları ve imanlarını koruyup iyi işler yapmayı sürdürdükleri, sakınmaya devam edip imanlarına bağlı kaldıkları, hem günahlardan sakınıp hem en iyiyi yapmaya çalıştıkları takdirde daha önce yiyip içtiklerinden ötürü bir günah yoktur. Allah, iyi ve güzel davrananları sever.*”⁶⁴

61 Maide, 5/90,91.

62 Mustafa Baktır, “İçki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Mart 2022).

63 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/ 265.

64 el- Mâide 5/93.

Takvâ ve güzel amelle imanı süsleme vurgusuna dikkat çeken bu ifadeler, insanın Allah katında sevgi ve rızaya kavuşarak muhsin seviyesine çıktığını haber vermektedir. Elmalılı, iç yüzü ve dış görünüşü yönüyle haramlardan sakınmada sebat gösteren, imanda ciddi olan, sâlih amellerde ısrarı elden bırakmayan kimseler için geçmişte yapmış oldukları içki içme fiili sebebiyle günahkâr olmadıklarını vurgulamaktadır.⁶⁵

Elmalılı'ya göre bu âyette takvâ, iman ve güzel amelin özel bir kullanımına şahit olmaktayız. İki defa iman ve güzel amel vurgusu, bu vurgunun arasına serpiştirilmiş üç takvâ zikri, sonrasında ise iman-amel-takvâ birlikteliğinin vücut bulmuş hali birlikte işlenmiş ve son olarak ihsan derecesine gelinmiştir. Elmalılı, âyette geçen takvâ kullanımının aynı zamanda bu kavramın çeşitli vecihlerine ve derecelerine işaret ettiğini belirtir. O, takvâ konusunda sistemli bir derecelendirme sunmamakla birlikte, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin ilgili ayetleri dikkatlice incelendiğinde aşağıda sunacağımız şekliyle dörtlü bir sınıflandırma ortaya çıkmaktadır.

5.1. Başlangıç, Orta ve Nihâî Açından Takvâ

a) Başlangıç derecesi: Âhirette dâimi azaba uğramamak için Allah'a şirk koşmaktan kaçınarak iman ve takvâdır. Burada önemli olan samimi bir imandır. Şek ve şüpheden arınmış, şirk unsuru barındırmayan, hem dünyevî hem de uhrevî açıdan kişiyi mutlu edecek ve azaptan koruyacak olan iman, bu yönüyle takvânın ilk basamağıdır. Elmalılı takvânın bu derecesine “*Ve onları takvâ kelimesine bağladı.*”⁶⁶ âyetini delil getirmiştir. O, “Allah'ın himayesine sığınmak, emrine uyarak ikâbından korunmak” şeklindeki takvâ tanımından sonra ayette geçen “kelime-i takvâ” terkibi üzerinde durur. Bu terkip için; “takvâ, yani korunmayı sağlamak için şart olan kelime”, “müttakilerin alâmeti olan kelime” ve “takvânın aslı olan kelime” anlamlarını tercih etmiştir. “Kelime-i takvâ” için; kelime-i tevhit, kelime-i şehâdet, ihlas, sebat ve ahde vefa rivâyetlerine de yer veren müellif, takvânın başlangıç derecesini bu şekilde izah etmiştir.⁶⁷

⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/ 266.

⁶⁶ el-Fetih 48/26.

⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/72, 2/327.

b) Orta derecesi: Elmalılı bu aşamayı “dinin kesin bir dille yasakladığı, işlendiği taktirde hakkında dünyevî veya uhrevî ceza terettüp eden davranış olarak kabul edilen büyük günahları işlemekten, bunun dışında hatalı fiil olan küçük günahlarda ısrar etmekten sakınmak ve buna ilaveten farzları eda etmektir.” şeklinde isimlendirir. Ona göre İslâm dininde genel kabul görmüş takvâ budur. “*O memleketlerin halkı iman edip Allah'ın azabından korunsalardı!*”⁶⁸ âyetini bu madde kapsamında sunan Elmalılı, eski kavimlerin, elçilerinin çağrısına kulak vermediklerini, Allah'ın türlü ikazlarını yeterince algılayıp kötülüklerden sakınmadıklarını, bunun sonucunda da yüce Allah'ın üzerlerine gökten ve yerden açacağı nice bereket kapılarından mahrum kaldıklarını ifade etmiştir.⁶⁹

c) Niha-i derecesi: Bu derece ise kalbi mâsivâdan arındırıp Allah'la sırlamak, ruhu Allah'ın gayrısıyla meşgul etmemek ve bütün varlığıyla O'na yönelmektir ki, o da “*Ey iman edenler! Allah'tan, O'na yaraşır biçimde korkun.*”⁷⁰ çağrısındaki gerçek takvâdır. Elmalılı bu tabakayı Allah Teâlâ'nın özel rahmetinin eseri olarak görür ve peygamberlerin himmetlerinin ulaştığı derece olarak ifade eder. Bu mertebede olanlar halk ile meşgul gibi görünseler de aslında Hak ile beraberdirlere. Dünyada bulunan bedenleri, ruhlarının Allah'a yükselmesine engel olmamıştır.⁷¹

5.2. Sakınılacak Şeyler Açısından Takvâ

a) Azaptan sakınmak için haramı terk etmektir.⁷² En kuvvetli himaye Allah'ın korumasıdır. Bu korumaya girerek azaptan uzak kalmak ve Allah'ın rahmetine kavuşmak için sorumluluk bilinciyle yaşamak gerekir. Bunun yolu ise günah, isyan, fücûr gibi sonu azapla karşılaşmaya sebep olabilecek şeylerden uzak bir hayat sürmektir.

b) Haramı düşmemek için şüpheleri terk etmektir.⁷³ Takvânın başlangıç derecesi inancı şirk ve şüphelerden arındırmak olduğu gibi,

68 el-A'râf 7/96.

69 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/72, 2/327.

70 Âl-i İmrân, 3/102.

71 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/72, 2/327.

72 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/327.

73 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/327.

ibadet açısından da şüpheli şeylerden düşünceyi ve bedeni arındırmak gerekir. Bu sayede harama düşme tehlikesinden korunmuş olunur.

c) Nefsi eksikliklerden arındırmak, helal dairesinde kalmakla beraber doğa ve alışkanlık kirlerinden temizlenmek için bazı mubah şeyleri terk etmektir. Nitekim “Allah’ın size helal kıldığı güzel şeyleri siz haram etmeyiniz.”⁷⁴ ilâhî sözünde de buna bir işaret vardır. Zira “Güzel şeyler size helal kılındı.”⁷⁵ âyeti delaletince helal kılınanlar zaten güzel şeyler olduğu halde, Allah’ın helal kıldığı güzel şeyler şeklinde ifade edilmesi, güzelinde güzelini arayıp bulmayı akla getirmektedir. Dolayısıyla bu da kıymetsiz olan mubahlardan çekinmeyi içine alır.⁷⁶

5.3. Üç Zaman Açısından Takvâ

Elmalılı’ya göre takvâ üç zamanı kapsamalıdır. İnsan hayatında üç zaman vardır. Bunlar geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamandır. Kişinin dünü, bugünü ve yarını olarak ifade edilen ve birbiriyle bağlantılı olan bu döngü, takvânın üç zamanını ifade etmektedir. Yani geçmişte iyi ve yararlı işler yapmak, hali hazırda bu güzel amelleri devam ettirmek, gelecekte de sakınmaya devam edip bağlılıklarını ısrarla sürdürmek, kısacası üç zamanda da takvâli olmaktır.⁷⁷

5.4. Üç Hal Açısından Takvâ

a) İnsanın benliği ile baş başa kalmasını, kendisiyle yine kendi vicdanı ve kendi nefsi arasındaki bağlantıyı ifade eden takvâ ve imandır. İnsanın inanıp inanmadığını yine kendisine sorması, vicdan muhasebesi yaparak inancından emin olmasıdır. Şirk unsuru barındırmayan iman hali olarak da ifade edebileceğimiz bu aşama kişinin nefsiyle olan mücadelesine işaret etmektedir.

b) İnsanın kendisiyle çevresi arasında olan takvâ ve imandır. Kişinin çevresine karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi de takvâsının bir gereğidir. O halde iman eden bir kimsenin, inancının göstergesi olan davranışlarına takvâ elbisesi giydirmesi zorunludur. Takvâ elbisesi giyen bir kişi kendisini çevresinden ayrı düşünemez.

⁷⁴ el-Mâide 5/87.

⁷⁵ el-Mâide 5/4.

⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/327.

⁷⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/327.

İnsan toplumsal bir varlıktır ve adeta sosyal çevresi takvâsı için bir ölçüdür.

c) İnsanın yaratıcısıyla arasında olan takvâ ve imandır. İnsan takvânın zirvesi olarak kabul edilen ihsan mertebesine ulaşmak için çaba göstermelidir. Allah'a karşı takvânın gereği ise bu çabada sebat göstermektir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir sözünde, bu çabanın ürünü olan ihsanı *"Allah'a O'nu görüyormuşçasına kulluk etmendir, çünkü sen O'nu göremesen bile O seni görmektedir."*⁷⁸ şeklinde açıklamıştır. Dolayısıyla yukarıda da izah etmeye çalıştığımız gibi imanın ihsana tebdil edilmiş hali "takvânın en zirve noktası"nı ifade etmektedir.⁷⁹

Sonuç

Takvâ, Kur'an-ı Kerîm'in temel kavramlarından biridir. Sözlükte "korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek" anlamlarındaki vikâye mastarından türemiştir. Yine aynı kökten gelen ve sözlükte; kuvvetli bir himayeye girerek korunmak, kendini muhafaza altına almak, bunun gereği olarak "korkmak ve çekinmek" anlamlarına gelen "ittikâ" mastarının da isim şeklidir.

Kur'an'da bütün türevleriyle birlikte altmış üç sûrede, iki yüz otuz yedi âyette, iki yüz elli sekiz defa geçmekte olan takvâ kavramı, Bakara sûresi ikinci âyetten Alak sûresi on ikinci âyete kadar, hemen hemen Kur'an-ı Kerîm'in bütününe nüfuz eden bir anlam ve kullanım genişliğine sahiptir. Bu şekilde murad-ı ilâhi, insanoğluna, "Allah'a karşı sorumluluk bilincinde olmayı" sık sık hatırlatmaktadır.

Öz olarak "takvâ"; Allah Teâlâ'nın emirlerini tutup yasaklarından kaçınmak, kalbi günahlardan temizlemek, isyan etmeyip, itaat etmek, Allah'ı zikretmek, O'nun nimetlerine karşı nankörlük etmeyip şükretmek, şirkten sakınmak, bid'atten kaçınmak, din hususunda, bütün zararlı şeylerden sakınmak, mubah olmakla birlikte faydasız olan şeylerle de fazla meşgul olmamaktır.

⁷⁸ Buhârî, "İman", 37.

⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/327.

Elmalılı takvâyî; vikâyeyi kabul etmek, başka bir ifade ile vikâyeye girmek olarak tanımlar. Ona göre vikâye aşırı koru(n)ma isteğidir. Bu korumayı talep eden insan, bu talebin muhatabı ise himaye ve korumanın gerçek sahibi yüce Allah'tır.

Elmalılı takvânın üç boyutundan söz etmektedir. Bunlardan ilki, şirk, küfür ve nifaktan korunarak imana sarılmak; ikincisi büyük günahları işlemekten, küçük günahlarda ısrar etmekten kendini alıkoymak ve dinî görevleri, farzları yerine getirmek; üçüncüsü ise kalbi Hak'tan meşgul edecek her şeyden temizleyip bütün varlığıyla Allah'a yönelmektir.

Sonuç olarak takvâ kavramı İslâm öncesi dönemde genel olarak maddi bir koru(n)mayı ifade ederken, İslâm'ın gelmesiyle birlikte, bu anlamının yanı sıra manevi bir anlama doğru evrilmiştir. Nüzul sürecinin devamıyla birlikte, âhiret, azap, ceza, mükâfat vb. kavramlarla karşılaşılması ile de "ölüm sonrası" bir korunma istek ve arzusunu ifade eder olmuştur. Allah'a karşı sorumluluk bilincini ifade eden bu kavram, gereklerini yerine getirip "takvâ ehli, müttakî" olanlar için en güzel korunma olmuştur.

Kaynakça

- Ateş**, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Baktır**, Mustafa. "İçki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Mart 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/icki#3-İslâmında>
- Bilgin**, Mustafa. "Hak Dini Kur'an Dili". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Şubat 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hak-dini-kuran-dili>
- Bilmen**, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Bilmen**, Ömer Nasuhi. *Kur'an'ı Kerimin Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.
- Bor**, Adil. "Kur'an'da Takvânın Bireysel ve Toplumsal Boyutu". *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (Eylül 2020), 755-780.

- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cebeci**, Lutfullah. *Kur'ân'a Göre Takvâ*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1991.
- Cevherî**, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Şihâbü'd-Dîn Ebû Amr. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1998.
- Cürcânî**, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *Mu'cemu't-tâ'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşevî. Kahire: Dâru'l-Fazîle, ts.
- Cürcânî**, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahman. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003.
- Çanga**, Mahmut. *Kur'ân-ı Kerim Lügati, "İlavelerle Mu'cemü'l Müfehres"*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2005.
- Ersöz**, İsmet. "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri". *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*. 169-177. Ankara: T.D.V., 1993.
- Hemedânî**, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. Kâhire: Dâru İhyâ'i-Kütübî'l-Arabiyye, 1266/1850.
- Izutsu**, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- İbn Kesîr**, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîr-rü'l-Çur'ânî'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1997.
- İbn Manzur**, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdik el-'Ubeyd. Beyrut: Dâru İhyâ'i-t-Türâsî'l-'Arabî, 3.Basım, ts.

- Karslı**, İbrahim Hilmi. “Çeviri Kuramları Açısından M. Hamdi Yazır’ın Meâl Yöntemi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 231-255.
- Kurtubî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi‘ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân*. thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2004.
- Köksal**, Asım Cüneyd – Kaya, Murat. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Müslim**, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi‘u’s-şahîḥ*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kahire: y.y., 1374/1955.
- Özgel**, İshak. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/ 19 (Eylül 2012), 327-362.
- Paksüt**, Fatma. “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, *“Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu”*. 2-21. Ankara: T.D.V., 1993.
- Râgıb el-İsfahânî**, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi Garîbi’l-Ḳur’ân*. thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.
- Râzî**, Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu’l-Gayb*. Beyrut: Dâru’l Fikr, 1991.
- Soysaldı**, Mehmet. *Kur’an’ı Anlama Metodolojisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- Subaşı**, Hüsrev. “Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri”. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*. 318-330. Ankara: T.D.V., 1993.
- Taberî**, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmi‘u’l-Beyân’an Te’vîli âyi’l-Ḳur’ân*. Beyrut: el Buhûs ve’d-Di-rayeti’l-Arabiyye, 1980.
- Yavuz**, Yusuf Şevki. “Elmalılı Muhammed Hamdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/ 57-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 8 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Reisliği, 1936.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Ķāmûs*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

